

УДК 330.27

Пелех О. Б., к.е.н. (Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету, м. Рівне)

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЯ СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ

Доводиться, що критеріями для класифікації криз повинні виступати насамперед причини, наслідки і процес проходження кризи. На основі вказаних критеріїв автор пропонує варіант класифікації сучасних економічних криз.

Доказується, что критериями для классификации кризисов должны выступать в первую очередь причины, последствия и процесс прохождения кризиса. На основе указанных критериев автор предлагает вариант классификации современных экономических кризисов.

The basic criteria for economic crisis classification may be reasons, consequences and the crisis developments. Considering stated factors as criteria, author proposes own economic crisis classification.

Актуальність тематики і постановка проблеми дослідження. Функціонування ринкової економіки, як і будь-якої іншої економічної системи, не є рівномірним і неперервним. Сучасна світова фінансово-економічна система характеризується винятковою внутрішньою нестабільністю, що проявляється в постійному чергуванні економічного пожвавлення та піднесення з процесами економічного спаду (криз) і депресії в різних частинах цієї системи. Найчастіше все це відбувається зі сталою послідовністю і, переважно, у чітко визначені строки.

Загалом за період з 1825 р. до поч. 1990-х рр. мали місце двадцять дві унікальні кризи й економічні цикли, а в ХХ ст. криз і циклічних коливань у світовій економіці було дванадцять. Сучасні дослідники схильні вважати економічну кризу закономірним етапом функціонування і розвитку економічної системи. "Криза є необхідним чинником економічного оновлення, інструментом формування нової вищої (порівняно з попереднім розвитком) системи структурних зв'язків, однією з найважливіших умов самовдосконалення господарського механізму" [1, с.34]. Тобто вона виступає важливим елементом саморегулювання, оскільки, з одного боку, оголює межу розвитку, а з іншого – дає імпульс розвитку, стимулюючи перехід до нового стану рівноваги.

Нова глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. у черговий раз

викликала необхідність переосмислення багатьох фундаментальних положень світової економічної системи і актуалізувала кризові дослідження. Зокрема глибокий спад у світовій економіці поставив на порядок денний питання більш детального аналізу особливостей кризових явищ, "засвітив" нові проблемні моменти раннього виявлення супроводжуваних їх тенденцій і закономірностей задля попередження або послаблення дії кризи в майбутньому.

Аналіз досліджень з проблеми. Дослідження кризових явищ постійно перебували і зараз перебувають у центрі уваги дослідників усього світу. Ця проблематика є актуальною і для України. Вивченню різноманітних аспектів кризових і циклічних явищ, причин і наслідків криз присвятили свої праці чимало українських дослідників. Серед них варто назвати таких учених, як Ю. Пахомов, В. Новицький, А. Філіпенко, В. Крикун, О. Барановський, Н. Шелудько, А. Шкляр. Перелік авторів можна розширити за рахунок учених, які у своїх працях з зазначеною проблематикою перетинаються лише побіжно. Однак, з огляду на складність і унікальність явищ, пов'язаних з сучасними кризами, поза увагою дослідників залишається чимало теоретично і практично невизначених проблем, серед яких – проблеми фундаментальні.

Мета і завдання. Предмет нашого дослідження пов'язаний з намаганням повернути увагу до однієї з таких первинних проблем, як класифікація криз. Про неї написано чимало, однак адекватного, на нашу думку, розв'язання ця проблема поки що не отримала. Тим не менше, належна типологія є однією з умов вдалої і своєчасної діагностики кризових явищ, що дозволить попередити виникнення певних наслідків у майбутньому, знижуючи тим самим гостроту кризи. Метою цієї статті є спроба запропонувати варіант класифікації сучасних економічних криз. Завдання, які з цього випливають, наступні:

- проаналізувати теоретичні підходи, які існують на сьогодні і стосуються кризових явищ, зокрема сутності та класифікації криз;
- визначити сукупність критеріїв, які дозволять здійснити повноцінну класифікацію сучасних криз;
- запропонувати відповідно впорядковану класифікацію економічних криз.

Виклад основного матеріалу. Вихідним етапом дослідження є аналіз тлумачень самого поняття "криза". Етимологічне значення слова пов'язане із грецьким "κρίσις", що означає складний, загострений стан, різкий перелом або занепад [2, С. 462].

Сутність економічної кризи є настільки складною, що за сучасного стану науки неможливо створити єдину універсальну теорію, яка б її досконало пояснювала. Між ученими-економістами досі не припиняються дискусії щодо природи й сутності економічних криз, їхніх причин та пояснення дії механізмів протікання кризових процесів у нинішній ринковій економіці.

З часів перших економічних криз учені намагалися відшукати основну їхню причину та дати рекомендації задля зменшення впливу їхніх негативних

наслідків. Серед відомих тлумачень економічних криз можна віднайти як ненаукові пояснення, так і численні наукові теорії.

До ненаукових витлумачень належить, наприклад, спроба, яку в другій пол. XIX ст. робив англієць У. Джебонс, пояснюючи кризи циклічною появою плям на сонці. Аналогічно американець Г. Мур у праці "Економічні цикли, закони і причини їх виникнення" (1914 р.) пояснював кризи ритмами руху Венери.

Економічною наукою розроблений низка теорій, що мотивують появу і проходження економічних циклів і криз. Одне з перших наукових тлумачень причин виникнення економічних криз пов'язане з представниками класичної школи політичної економії. Англійський економіст Д. Рікардо такою причиною вважав несправедливість у розподілі багатства, французький економіст А. Афтalion причиною криз вважав нерівномірність "механічного" прогресу, а швейцарський економіст С. Сісмонді пояснював кризи недоспоживанням народних мас, невідповідністю між виробництвом і споживанням. К. Маркс найбільш глибокою причиною кризи називав основну суперечність капіталістичного способу виробництва – між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичним характером привласнення результатів цього виробництва. Видатний український економіст М. Туган-Барановський причину криз убачав у нерівномірному (диспропорційному) розвитку галузей економіки. Одна з версій, яку давав Дж. Кейнс, – це пояснення економічної кризи дією основного психологічного закону, згідно з яким люди схильні збільшувати споживання зі зростанням доходів, однак не такою мірою, якою зростають їхні доходи. Деякі сучасні економісти пояснюють кризи різним співвідношенням оптимізму та песимізму в господарській діяльності.

Відомий американський економіст П. Самуельсон у своїй відомій праці "Економіка" серед найбільш відомих теорій циклів і криз називає [3, С. 216-219]:

- грошову теорію, яка пояснює цикл експансією банківського кредиту;
- теорію нововведень, що пояснює цикл використанням у виробництві важливих нововведень;
- психологічну теорію, яка трактує цикл як наслідок хвиль, що охоплюють населення, песимістичного й оптимістичного настрою людей;
- теорію недоспоживання, що вбачає причину циклу в надто великій частці доходу, яку отримують багаті й економічні люди, у порівнянні з тією часткою, яка взагалі може бути інвестована;
- теорію надмірного інвестування, прихильники якої вважають за причину рецесії скоріше надмірне, ніж недостатнє, інвестування;
- теорію сонячних плям – погоди – урожаю;
- виробничі, обмінні, монетарні теорії перенакопичення.

Зазначимо, що погляди вчених на кризи змінювалися в часі. З огляду на це, заслуговує на увагу точка зору ряду російських економістів, які виділяють

три етапи в зміні поглядів на економічні цикли та кризи [4, С. 18-19]:

– перший етап охоплює період з поч. XVII ст. до сер. 1910-х рр. У цей час судження, що за капіталізму економічні кризи або взагалі неможливі (Дж. С. Міллер, Ж.-Б. Сей, Д. Рікардо), або носять випадковий характер і система вільної конкуренції здатна самостійно їх переборювати (С. Сімонді, Р. Родбертус, К. Каутський);

– другий етап охоплює період із сер. 1930-х до сер. 1960-х рр. Дж. Кейнс дійшов до висновку, що економічні кризи (точніше депресія і застій) в умовах класичного капіталізму є неминучими й впливають з природи ринку. Дж. Кейнс одним з перших серед західних економістів заявив, що капіталістичний ринок містить у собі різні прояви монополізму й поєднується з державним регулюванням, а тому ціни й заробітна плата є негнучкими. Він висунув ідею державного втручання в економіку з метою подолання криз і вирішення проблем безробіття;

– третім етапом дослідження причин економічних циклів і криз є період від сер. 1960-х рр. У цей час, по-перше, стала приділятися особлива увага розмежуванню екзогенних (внутрішніх) і ендогенних (зовнішніх) причин циклічності ринкової економіки, зокрема більша роль стала відводитися ендогенним чинникам. По-друге, визначилася позиція низки фахівців, згідно з якою розвинені країни далеко не завжди прагнуть до антикризового регулювання, згладжування циклічних коливань і стабілізації економічної рівноваги; вони нерідко свідомо проводять так звану проциклічну політику, провокуючи та підтримуючи циклічність.

Спільна логіка всіх сучасних тлумачень *кризи* дозволяє нам розглядати її як сукупність негативних явищ, зумовлених впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, які призводять до відхилення від сталого еволюційного розвитку або порушення досягнутого зрівноваженого стану соціально-економічної системи. Можна вказати на такі найбільш загальні *ознаки кризи*:

– це природний процес у життєдіяльності системи, що супроводжуються виникненням потенційно негативних наслідків;

– це завжди зміна, яка полягає в розриві поступовості розвитку або порушенні рівноваги (дестабілізації) системи;

– за своїми подальшими наслідками криза приводить до подальшого розвитку та переходу на інший якісно новий стан існування системи.

Однак цих ознак не достатньо для ідентифікації конкретних криз, що мають місце за певних умов, у певний час і в певному місці. На нашу думку, потрібні доповнювальні ознаки, які дозволять уточнити сутність кризи. Така класифікація повинна давати пояснення кризового процесу в цілому.

Нами були проаналізовані підходи до класифікації соціально-економічних криз як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Результати аналізу підтвердили гіпотезу, що кризу слід характеризувати, а значить і класифікувати, за трьома основними групами параметрів:

1) причини;

2) наслідки;

3) процес проходження кризи.

Тобто кожна конкретна криза може бути подана як точка в тривимірному просторі, де осями координат виступають зазначені параметри. Однак ці параметри можна назвати осями чисто умовно, оскільки вони не є традиційними метричними чи порядковими шкалами вимірювань. Швидше за все, це щось на зразок номінальної шкали, яка представляє собою деякий ідеалізований континуум номінальних значень (ознак параметра), і реальна криза може характеризуватися одночасно кількома значеннями (ознаками) за кожною з усіх трьох осей. Наприклад, коли говорять про фінансово-економічну кризу, то це означає, що криза набуває одночасно двох значень (ознаки: фінансова й економічна) на осі "наслідки".

Розглянемо, як приклад, варіант класифікації економічних криз за трьома вказаними сукупностями критеріїв. Для побудови цієї класифікації ми скористалися класифікаційними ознаками та інтерпретаціями цих ознак, на які вказували автори низки праць вітчизняних і зарубіжних авторів.

Класифікація криз за причинами. Напевно в цьому плані в теорії найчастіше аналізується два види криз, пов'язані з характером порушення пропорцій відтворення: надвиробництва, причиною яких є випуск зайвої кількості корисних товарів, що не знаходять збуту, і недовиробництва, пов'язаного з недостачею товарів для задоволення платоспроможного попиту населення.

Стосовно участі людини в спричиненні криз можна розрізнати кризи природні, об'єктивні та суб'єктивні. Природні кризи передбачають наявність причин природного характеру, наприклад, несприятливі кліматичні явища, землетруси, повені, інші катаклізми природного походження. Об'єктивні кризи пов'язані із циклічними потребами модернізації й реструктуризації виробництва та економіки. Суб'єктивні кризи є реакцією на помилки й недоліки людини в процесі управління і несуть техногенний відбиток, пов'язаний з діяльністю людини. У цьому ж плані кризи можуть бути викликані протиріччям між рівнем техніки і кваліфікацією персоналу, між технологіями й умовами їх використання (кліматичне середовище, технологічна культура тощо).

По відношенню до конкретної економіки, кризи поділяються на дві групи, причинами яких є відповідно зовнішні та внутрішні чинники. Зовнішні пов'язані з тенденціями й стратегією розвитку світової економіки, конкуренцією, політичною ситуацією в сусідніх країнах. До них належать, наприклад, цінові кризи, пов'язані із такими зовнішніми чинниками, як зростання цін на енергоносії, окремі види продовольства у зв'язку з неврожаєм і т.д. Другий вид становлять кризи, які пов'язані з руйнуванням одного або кількох базових економічних інститутів усередині країни (або групи країн), де вони мають місце. Як правило, такі кризи викликані ризикованою стратегією щодо запозичень, внутрішніми конфліктами, недоліками у фінансовій політиці, неправильною фіскальною політикою, недосконалістю управління, недостатньо

активним проведенням інноваційної та інвестиційної політики, незбалансованістю емісійної політики, значною ресурсоемісністю виробництва тощо.

За сферою суспільних відносин, де виникають кризи, можна виділити економічні кризи, в основі яких лежать проблеми відповідно економічного, соціального, політичного, демографічного плану, міжнародної конкуренції. Причинами криз економічного характеру можуть стати загальний спад виробництва, інфляція, нестабільність фінансової системи, зростання цін на ресурси, зміна кон'юнктури ринку, неплатоспроможність і банкрутства, значна монополізація. Серед економічних причин вагоме місце належить так званим структурним чинникам, які є наслідком однобічного розвитку одних галузей на шкоду іншим. Наприклад, в умовах НТР бурхливий розвиток продуктивних сил у нових галузях (електроніці, атомній енергетиці тощо) вступає в суперечність зі старою структурою народного господарства і вимагає нового суспільного розподілу праці, реформування структури економіки, тоді як у старих галузях (вугільній, нафтовій і газовій промисловості, металургії) має місце спад виробництва. Кризи соціальні пов'язані з безробіттям, скороченням заробітних плат, збільшенням диференціації доходів населення, кадровою кризою, кризою політики соціального й медичного страхування, інтелектуальною кризою, наявністю соціальних конфліктів тощо. Кризи політичного характеру, як правило, спричиняються політичною нестабільністю суспільства, несприятливою зовнішньоекономічною політикою держави, розривом економічних зв'язків, втратою ринків збуту, змінами умов експорту й імпорту, недосконалістю законодавства у сфері господарського права, антимонопольної політики, підприємницької діяльності та іншими проявами регулюючих функцій держави. Кризи, що викликані демографічними причинами, пов'язують зі зменшенням чисельності та несприятливими змінами складу населення, зниженням рівня їхнього добробуту, який визначає розмір і структуру потреб, а відтак платоспроможний попит. Економічні кризи, спричинені посиленням міжнародної конкуренції, насамперед є наслідком науково-технічного прогресу.

Класифікація криз стосовно наслідків. Стосовно цієї групи критеріїв, то найчастіше згадують класифікацію за характером зовнішнього зв'язку з різними сферами виробничого процесу. Мова йде про два різновиди криз: системні і спеціальні кризи. Для системних (або загальноекономічних) криз характерним є те, що вони вражають виробничий процес у цілому і тією чи іншою мірою стосуються всіх сторін економічного життя. Як правило, такі кризи виникають унаслідок того, що перестають функціонувати базові механізми і стимули економічного розвитку та деградують основні чинники суспільного виробництва. Сферою вияву спеціальних (часткових) криз є окремі галузі господарського життя та окремі стадії виробничого процесу, де вони виступають або самостійно, або як часткові явища загальної економічної кризи. Серед спеціальних криз виокремлюють кризи виробництва (аграрні, виробничі, торговельні) і кризи обігу відповідно до двох фаз відтворювального процесу.

У нинішній час, коли значну роль починають відігравати фінанси, особливої актуальності набув такий різновид спеціальних криз як фінансово-економічна криза. Можна виділити такі її підвиди, як фінансова, грошово-кредитна (або банківська), валютна та біржова криза. Фінансова криза викликає глибокий розлад державних фінансів і виявляється в постійних бюджетних дефіцитах. Грошово-кредитна криза – це потрясіння грошово-кредитної системи, коли відбувається різке скорочення комерційного й банківського кредиту, масове вилучення внесків і крах банків, масова купівля населенням й підприємцями готівки, падіння курсів акцій і облігацій, норм банківських відсотків. Іншими словами, банківські кризи пов'язують із нездатністю банків виконувати свої зобов'язання, або з активним державним втручанням, спрямованим на запобігання проблемам, що виникають. Валютна криза виражається в ліквідації золотого стандарту в обігу на світовому ринку та знеціненні валюти окремих країн (нестача "твердої" іноземної валюти, виснаження валютних резервів банків, падіння валютних курсів тощо). Біржова криза – це різке зниження курсів цінних паперів, значне скорочення їхніх емісій, глибокі спади в діяльності фондових бірж.

Згідно з критерієм рівня і просторового масштабу (локальності) поширення кризових явищ виділяють мікрокризи (окремі підприємства і виробничі кластери), мезокризи (адміністративні райони і галузі національного господарства), макрокризи (окремі країни і галузі світового господарства) та міжнародні кризи (регіональні, світові або глобальні, міжгалузеві).

Класифікація криз як процес проходження криз. Сьогодні в середовищі економістів досить модною є класифікація криз за критерієм регулярності порушення рівноваги в економіці. Мова йде про кризи періодичні (або циклічні), які повторюються регулярно через якісь проміжки часу, та проміжні, які не викликають повного ділового циклу й перериваються на деякій фазі та є менш глибокими й тривалими, ніж періодичні.

Кризи також можуть бути передбачуваними (закономірними) і несподіваними (випадковими). Перші виступають як кризи-потреби реструктуризації виробництва, другі найчастіше є результатом грубих помилок в управлінні або виникають внаслідок певних природних явищ.

Часто мова йде про явні (видимі) і латентні (приховані) кризи. Явні протікають помітно та легко виявляються; приховані ж кризи протікають непомітно й тому вважаються більш небезпечними.

Крім того, кризи поділяється затяжні й короткочасні. Затяжні кризи, як правило, проходять болісно і складно, часто вони є наслідком невміння керувати кризовими ситуаціями, нерозуміння сутності й характеру кризи, її причин і можливих наслідків.

З процесом проходження кризи тісно пов'язаний процес виходу з неї. Він насамперед стосується післякризових наслідків, наприклад, відновлення економіки чи руйнування, оздоровлення чи виникнення нової кризи. Як уже говорилося, вихід з кризи не завжди пов'язаний з позитивними наслідками. Не можна виклю-

чати перехід у стан нової кризи, навіть ще глибшої і тривалішої. Кризи також можуть виникати як ланцюгова реакція на попередні кризи. Існує можливість консервації кризових ситуацій на досить тривалий час. Загалом наслідки кризи найтісніше пов'язані з двома чинниками: причинами і управлінням кризовим і післякризовим розвитком. Наслідки кризи можуть приводити до різких змін чи м'якого тривалого і послідовного виходу. Післякризові зміни в розвитку бувають довгостроковими (наприклад, з повільним відновленням економіки) і короткостроковими (наприклад, із швидким відновленням економіки), якісними і кількісними, зворотними і незворотними. Причому вони можуть носити як позитивний, так і негативний характер для економічної системи.

Висновки:

1) Спільна логіка сучасних тлумачень економічних криз дозволяє розглядати їх як сукупність негативних явищ, зумовлених впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, які призводять до відхилення від сталого еволюційного розвитку або порушення досягнутого зрівноваженого стану соціально-економічної системи.

2) До найбільш загальних ознак можна віднести наступні характеристики: криза – це природний процес у життєдіяльності системи, що супроводжуються виникненням потенційно негативних наслідків; криза – це завжди зміна, яка полягає в розриві поступовості розвитку або порушенні рівноваги (дестабілізації) системи; за своїми подальшими наслідками криза приводить до подальшого розвитку та переходу на інший якісно новий стан існування системи.

3) Однак вказаних ознак не достатньо для ідентифікації конкретних криз, що мають місце за певних умов, у певний час і в певному місці. Потрібні доповнювальні ознаки, які дозволять уточнити сутність кризи. У роботі доведено, що кризу слід характеризувати, а значить і класифікувати, за трьома основними групами параметрів: причини, наслідки і процес проходження кризи.

1. Вачевський М. Циклічні коливання та їх вплив на розвиток економіки / М. Вачевський // Молодь і ринок. – 2009. – №1(48). – С. 33-37. **2.** Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Головна редакція УРЕ, 1985. – 968 с. **3.** Самуельсон П. Економіка : підручник / П. Самуельсон. – Львів : Світ, 1993. – 496 с. **4.** Бабушкіна Е. А. Антикризисное управление / Е. А. Бабушкіна, О. Ю. Бирюкова, Л. С. Верещагіна. – М. : Эксмо, 2008. – 160 с.

Рецензент: д.е.н., професор Левицька С. О. (НУВГП)